

ՏԻԳՐԱՆ ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ
ԵՊՀ

ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒՄԸ ԱՄԵՐԻԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻՑ ՀԵՏՈ

Երկրորդ աշխարհամարտի հետևանքով մոտ 5 մլն խորհրդային քաղաքացիներ հայտնվեցին ԽՍՀՄ սահմաններից դուրս: Նրանց թվում էին խորհրդային բանակի 1,7 մլն ռազմագերիներ, իսկ մյուսները պարզապես խորհրդային քաղաքացիներ էին, որոնք բռնի տեղափոխվել էին Գերմանիա եւ այլ երկրներ՝ հարկադիր աշխատանքներ կատարելու¹:

Չնայած տեղահանված խորհրդային բնակչության շրջանում տիրող վախին, թե իրենց չեն թույլատրի հայրենադարձվել, խորհրդային իշխանությունները որոշեցին վերադարձնել բոլորին անխտիր՝ նույնիսկ նրանց, ովքեր չէին ցանկանում: Հետեւաբար, Եվրոպայի՝ ԽՍՀՄ բանակներից, ինչպես նաեւ դաշնակիցների կողմից գրավված շրջաններից պատերազմի ավարտից հետո հսկայական թվով ԽՍՀՄ քաղաքացիներ վերադարձվեցին հայրենիք: Նրանց թվում էին տասնյակ հազարավոր հայեր: 1946 թ. մարտի 1-ի դրությամբ հայրենիք վերադարձված հայերի թիվը կազմում էր 25.063, որից 20.657-ը ռազմագերիներ² էին: Այնուամենայնիվ, մի քանի հազար հայեր, զգուշանալով հնարավոր բռնաճշումներից, որոշեցին չվերադառնալ: Թեեւ նրանք հիմնականում ԽՍՀՄ-ից էին, սակայն կային նաեւ Ֆրանսիայից եւ Հունաստանից հարկադիր աշխատանքի բերվածներ³:

Հայ տարագիրները Գերմանիայում. Պատերազմի ժամանակ խորհրդային կարգերից դժգոհ բազմաթիվ հայեր թողնում էին իրենց բնակավայրերը եւ նահանջում գերմանական բանակի հետ: Մի մասը Վարշավայից, մյուսները Օդեսայից եւ այլ վայրերից հասել էին Ռուսի-

¹ В. Земсков, Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944-1956 гг.), «Социологические исследования», N 5, 1995, с. 3-5.

² Անդ, էջ 5, 12:

³ Կ. Գեորգևան, Ամէնուն տարեգիրքը, 1954, Ա. տարի, Պէյրութ, 1954, էջ 136:

նիա⁴, ապա Հարավսլավիայի եւ Հունգարիայի վրայով՝ Վիեննա⁵, որտեղից էլ մեծավ մասամբ՝ Բեռլին: Երբ Բեռլինում հաստատված տեղահանված հայերի թիվն անցավ 3 հազարը, նրանց տեղափոխեցին Հարավային Գերմանիայի այլ քաղաքներ⁶՝ կապված բնակարանային պայմանների եւ աշխատանքի դժվարությունների հետ: Իսկ 1945 թ. ապրիլին՝ Բեռլինի անկման նախօրյակին, Գերմանիայի հայ գաղթականների մի մասն անցավ Իտալիա⁷:

1945 թ. ապրիլին միայն Ռոտվալդում կային 1500 հայ տարագիրներ Հայաստանից (հիմնականում նախկին ռազմագերիներ), Հյուսիսային Կովկասից, Ղրիմից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից եւ այլն (հիմնականում ընտանիքներով): Ֆրանսիական գորքերի կողմից Ռոտվալդ⁸ գրավվելուց հետո խորհրդային անվտանգության մարմինները սկսեցին «հայերնիքի դավաճանների որսը» եւ նրանց բռնի տեղափոխումը ԽՍՀՄ: Տարագիր հայերի վիճակը ծանրացրեց այն, որ ֆրանսիացիները նպաստում էին խորհրդային գործակալների աշխատանքներին, երբեմն իրենք էին ձերբակալում եւ խորհրդային կողմին հանձնում տարագրյալներին: Նույնիսկ որոշ տարագիր հայեր նրանց աջակցում էին այս հարցում⁹: Չնայած տեղահանվածները չէին ցանկանում վերադառնալ խորհրդային Միություն¹⁰, սակայն այստեղ համայնավարներին հաջողվեց նրանցից ոմանց համոզել հայրենադարձվել¹¹:

Հայրենիք չէին ցանկանում վերադառնալ նաեւ Ֆրանսիայում հայտնված 200-300 հայ գերիները: Նրանք սկսեցին գրադվել տարբեր արհեստներով եւ ժամանակի ընթացքում կարողացան տնտեսա-

⁴ Օդեսայից Ռումինիա գաղթածների թիվը 2 հազար էր, որից 800-ը ծովով Կոնստանցա էր հասել, այնտեղից էլ՝ Գերմանիա, իսկ մյուսները՝ ցամաքային ճանապարհով: Լեհաստանով Գերմանիա հասածների թիվը 3000 էր: Տե՛ս Մ. Թորլաքեան, Օրերուս հետ, Պեյրուք, 2001, էջ 574-575:

⁵ Այստեղ Միտիթայայի միաբանները օգնություն էին ցույց տալիս ժամանող հայերին: Վիեննայում մնացին մոտ 200 հոգի: Տե՛ս Կ. Գեորգեան, Ամէնուն տարեգիրքը, 1966, ԺԳ. տարի, Պեյրուք, 1966, էջ 353:

⁶ Նույնի՝ Ամէնուն տարեգիրքը, 1954, Ա. տարի, էջ 139-140:

⁷ Մ. Թորլաքեան, նշվ. աշխ., էջ 577:

⁸ Այստեղի խորհրդահայ տարագիրների մի մասը խուսափեց ԽՍՀՄ վերադառնալուց, քանի որ հաստատվեց հունահայերի կողմից բնակեցված շնորհով, որի վրա փակցված էր Հունաստանի դրոշը, եւ խորհրդային գործակալները չհամարձակվեցին այստեղ խուզարկություններ անել: Տե՛ս Կ. Գեորգեան, Ամէնուն տարեգիրքը, 1954, Ա. տարի, էջ 143:

⁹ Անդ, էջ 141:

¹⁰ Իրականում, բնականաբար, նույնիսկ նախկին ռազմագերիները շատ կցանկանային գալ Հայաստան, սակայն վախենում էին բռնաճշմունքներից: Տե՛ս «Վերածնված Հայաստան», Երևան, թ. 10, 1989, էջ 11:

¹¹ Մ. Թորլաքեան, նշվ. աշխ., էջ 575:

կան բարվոք վիճակի հասնել¹²: Միայն Արդեշի նահանգում կային 1500 խորհրդային զինվորականներ, որոնցից 450-ը՝ հայեր: Նրանց մի մասը վերադարձավ Հայաստան, իսկ մյուսները ցրվեցին զանազան վայրեր¹³:

Ամերիկայի կողմից գրավված շրջաններում համանման իրավիճակ էր, սակայն այստեղ հայ գաղթականները սկզբում համախմբված չէին: Ամերիկյան գրավման գոտին ամենաբարենպաստն էր ԽՍՀՄ վերադառնալ չցանկացող հայերի համար¹⁴, մանավանդ որ պատերազմի ավարտից հետո ամերիկացիները հրաժարվեցին ստիպել նրանց վերադառնալ ԽՍՀՄ:

Ֆրանսիայի կողմից գրավված տարածքում գտնվող հայերից շատերը, տեսնելով ֆրանսիացիների վերաբերմունքը, անցնում էին ամերիկյան գործերի կողմից գրավված շրջաններ: Մի քանի օրում 600 հայեր անցան Շտուտգարտի մոտ գտնվող Էսլինգեն քաղաքը՝ ստեղծելով իրենց գաղթականական ճամբարը: Իմանալով այդ մասին՝ շատ տարագիր հայեր եկան այստեղ, և 1945 թ. սեպտեմբերին նրանց թիվը հասավ 1100-ի: Բացի այդ, հազարից ավելի տարագիրներ Շտուտգարտում և արվարձաններում իրենց միջոցներով հաստատվել էին մասնավոր բնակարաններում: Նրանցից 600-ը կենտրոնացել էր Շտուտգարտի Վանգեն թաղամասում, որտեղ էլ մնացին մինչև Ամերիկա տեղափոխվելը: Խորհրդային կողմը փորձեց ամբողջ Էսլինգենի ճամբարը ենթարկել «բոնի հայրենադարձման», սակայն չհաջողեց: Հոկտեմբերին տարագիրները լքեցին իրենց ճամբարը, քանի որ այստեղ հնարավոր չէր ձմեռել, և տեղափոխվեցին Շտուտգարտի Ֆունկերկազերնի գորանոցը, որն ուներ 6-7 մեծ շենք (1945 թ. վերջին այստեղի հայերի թիվը հասավ 1600-ի¹⁵): Մինչ հայերն այստեղ ապրում էին ռուս և լեհ տարագիրներ, որոնք սարսափ էին տարածել շրջակա թաղամասերում բնակվող գերմանացիների վրա: Ի տարբերություն նրանց՝ հայերի հանդեպ շուտով ձևավորվեց դրական վերաբերմունք: Հայերի հետ միասին ճամբարում հաստատվեցին 150 ուկրաինացի տարագիրներ, որոնք հայերի հետ հաշտ էին: Թեև նրանք ձայն չունեին ճամբարի հայկական վարչությունում, բայց ցանկացած խնդրով խորհրդակցում էին վարչության անդամների հետ¹⁶:

¹² Լ. Չորմիսեան, Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության, հ. Դ, Պեյրուք, 1975, էջ 200:

¹³ Յ. Հելվաճեան, Մեր աշխարհէն, Պեյրուք, 1966, էջ 39-40:

¹⁴ Զ. Մսրրյան, Համաշխարհային երկրորդ պատերազմին վախճանը և հայերը, ՀՀՀՄ, հ. ԺԳ., Պեյրուք, 1993, էջ 181:

¹⁵ Կ. Գեորգեան, Ամենուր տարեգիրքը, 1954, Ա. տարի, էջ 143-148:

¹⁶ Անդ, էջ 149:

Ճամբարի առաջին վարիչը դարձավ Արսեն Թափալցյանը, որին հաջորդեցին Սուրեն Գրացյանը, Արմենակ Աճեմյանը և Լևոն Բեկը: Բացի նրանցից ու վարչության անդամներից՝ ճամբարի ստեղծման և բնականոն գործունեության ապահովման մեջ կարևոր դերակատարություն ունեցան Դրաստամատ Կանայանը, Վահան Փափագյանը, Միսաք Թորլաբյանը, Դավիթ Դավիթխանյանը և ուրիշներ¹⁷:

Վարչության ստեղծումից հետո նրանք ձեռնամուխ եղան հարակից մարմինների ստեղծմանը (եկեղեցական խորհուրդ, մշակութային-կրթական մարմին, ոստիկանություն, դատական ատյան և այլն): 1948 թ. ճամբարում բացվեց Հայ օգնության միության մասնաճյուղը, որը կապ հաստատեց ԱՄՆ ՀՕՄ կենտրոնի հետ¹⁸: Բացի այդ, ստեղծվեցին դպրոց, մարզական-սկսնակական կազմակերպություն, թատերախումբ, նվագախմբեր, երգի-պարի անսամբլ, երիտասարդական միություն և այլն: Ճամբարում սկսեցին հրատարակվել պարբերականներ՝ 1946 թ. «Տարագիր»-ը, իսկ 1948 թ. օգոստոսի 2-ից՝ «Բանբեր» շաբաթաթերթը՝ որպես Ազգային կենտրոնական կոմիտեի և ճամբարի վարչության օրգան: Ճամբարից անկախ գործում էր Ազգային կենտրոնական կոմիտեն, որը Գերմանիայի բոլոր հայերի ընտրյալ ներկայացուցիչն էր զինվորական և գերմանական տեղական իշխանություններում: Այն տարեկան մեկ անգամ գումարում էր ընդհանուր ժողով: Կոմիտեի կազմում էին Մ. Թորլաբյանը, Ս. Գրացյանը, Կ. Մահտեսյանը և ուրիշներ, իսկ նախագահը կոմիտեի գոյության ողջ ընթացքում Սեդրակ Ջալալյանն էր¹⁹:

Ճամբարի հայերի մեծամասնությունը Հայ Առաքելական Եկեղեցու հետևորդներ էին, իսկ 275-ը՝ կաթոլիկներ²⁰: Խոսակցական լեզուն արևելախաչերենն էր, որին արդեն վարժվել էին նաև արևմտահայերը: Շատ տարածված էր ռուսախոսությունը՝ հատկապես Հյուսիսային Կովկասից եկածների և ռուս կանանց հետ ամուսնացածների շրջանում, մինչդեռ գերմանոսիները, ում հետ ամուսնանում էին հայերը, շատ արագ սովորում էին հայերեն²¹:

Զինվորական իշխանությունների կողմից լրացված 1665 հայերին վերաբերող տվյալներից իմանում ենք նրանց ծագման մասին: Նրանցից 663-ը Արևմտյան Հայաստանից կամ Թուրքիայից էին, 224-ը՝ Իրանից, 54-ը՝ Հյուսիս-հյուսիս-արևելքից և Նախիջևանից, 180-ը՝ ԽՍՀՄ մյուս

¹⁷ Անդ, էջ 157, 159:

¹⁸ Մ. Թորլաբյան, նշվ. աշխ., էջ 594:

¹⁹ Կ. Գևորգեան, Ամենուն տարեգիրքը, 1954, Ա. տարի, էջ 150-159:

²⁰ Մ. Թորլաբյան, նշվ. աշխ., էջ 586:

²¹ Կ. Գևորգեան, Ամենուն տարեգիրքը, 1954, Ա. տարի, էջ 162:

երկրներից, 215-ը՝ Լեհաստանից, 198՝ Գերմանիայից և 131-ը՝ այլ վայրերից: Հատկանշական է, որ, ի տարբերություն մյուս խմբերի, մեծ թվով անչափահասներ կային Լեհաստանի (130) և Գերմանիայի (185) խմբերում²²:

Չնայած տեղահանվածներն ունեին զանազան մասնագիտություններ (առևտրականներ, ուսուցիչներ, երաժիշտներ, բանաստեղծներ, արվեստագետներ²³ և այլն), սակայն ճամբարի բնակիչների հիմնական զբաղմունքը դարձավ կոշկակարությունը: Կ. Գևորգյանը նույնիսկ նշում է, որ բոլորն էին զբաղվում դրանով, և օրական արտադրվում էր 400 զույգ կոշիկ, որը վաճառվում էր Գերմանիայի տարբեր շրջաններում: Սա շարունակվեց մինչև 1948 թ., երբ գերմանական արտադրանքը ողողեց շուկան²⁴:

Տեղահանված անձինք ցրված էին Գերմանիայի տարբեր վայրերում: Մյունխենում 1949 թ. կային 300 հայեր, որոնք ապրում էին իրարից անկախ և բավականին ծանր սոցիալական պայմաններում²⁵: 1949 թ. մայիսի դրությամբ շուրջ 500 տեղահանված հայեր կային Միլանում, Նեապոլում, Հռոմում, Բարիում, Վիեննայում և Ֆրանսիայում²⁶:

ԱՆՉԱ-ի ստեղծումը և տեղափոխման նախապայտրասրական աշխատանքները. 1946 թ. Ջորջ Մարտիկյանը, ով հայտնի ռեստորանատեր էր ԱՄՆ-ում, կառավարության կողմից ուղարկվեց՝ ստուգելու Եվրոպայում գտնվող ամերիկյան զինվորականության սննդի որակը: Պատահաբար իմանալով Շտուտգարտի հայկական ճամբարի մասին՝ ղեկավարներին նա այցելեց այնտեղ: Մարտիկյանը ծանոթացավ տարագիրների պայմաններին և խոստացավ ԱՄՆ վերադառնալուն պես զբաղվել նրանց օգնության, ապա տեղափոխման հարցերով:

1947 թ. փետրվարի 28-ին Մարտիկյանը Սան Ֆրանցիսկոյում հիմնադրեց Հայրենագուրկ հայերի օգնության ամերիկյան ազգային կոմիտեն (հայ իրականության մեջ առավելաբար կիրառվել է անգլերեն հապավմամբ՝ ԱՆՉԱ (ANCHA, American National Committee to Aid Homeless Armenians), որի նախագահը ամերիկյան քաղաքական ու զինվորական

²² Սա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ այս երկրներում էին ծնվել պատերազմի արդյունքում այդտեղ հաստատված հայերի երեխաները: Ընդհանուր 1665 հոգուց մինչև 18 տարեկանները կազմում էին 392 հոգի, որոնցից 163-ը ծնվել էին 1945-1948 թթ.՝ հիմնականում ճամբարներում: Տե՛ս H. Zadoian, Our brothers' keepers: the American National Committee to Aid Homeless Armenians (ANCHA), New York, 2012, p. 30-32.

²³ Զ. Մարտիկյան, Երգն Ամերիկայի, Պեյրուք, 1957, էջ 332:

²⁴ Կ. Գևորգյան, Ամենուն տարեգիրքը, 1954, Ա. տարի, էջ 161:

²⁵ «Արարատ», Բեյրութ, 03.VIII, 1949, էջ 3:

²⁶ J. Carlson, The Armenian displaced persons: a first hand report on conditions in Europe, "Armenian Affairs" Winter, 1949-1950, Vol. 1, N 1, p. 26.

շրջաններում բարձր հեղինակություն ունեցող Մարտիկյանն էր, իսկ փոխնախագահը և քարտուղարը՝ իրավաբան Սուրեն Սարոյանը:

Այդ պահին կազմակերպության ստեղծումը խիստ կարևոր էր, քանի որ տարագիրների ճամբարներով զբաղվող միջազգային կառույցը՝ Միացյալ ազգերի օգնության և վերականգնման կառավարչությունը (UNRRA, United Nations Relief and Rehabilitation Administration), այդ ժամանակ ընդհանրապես դադարեցրեց իր գործունեությունը, և հայ տեղահանվածների խնդրով զբաղվող կառույց ստեղծելու անհրաժեշտություն առաջացավ:

Կարճ ժամանակ անց ԱՆՉԱ-ի ղեկավարությունը տեղեկացավ, որ ավելի քան 4 հազար տեղահանված հայեր կան ոչ միայն Շտուտգարտում, այլև Գերմանիայի, Ավստրիայի և Իտալիայի տարբեր վայրերում:

1947 թ. Մարտիկյանը Եվրոպայում ԱՆՉԱ-ի ներկայացուցիչ նշանակեց ամերիկյան բանակի գեներալ Հայկ Շեքերջյանին, որպեսզի նա ապահովի տարագիրների կապը Գերմանիայում ամերիկյան իշխանության ներկայացուցիչների հետ: Վերջինիս լայն կապերի շնորհիվ դա հաջողվեց. նա Շտուտգարտում մնաց մինչև 1951 թ. ամառը, երբ տարագիրների մեծ մասն արդեն այստեղից մեկնել էր²⁷:

Նախ և առաջ Մարտիկյանը դիմեց ՀԲԸՄ-ին՝ ակնկալելով, որ վերջինս զբաղվի այս տարագիրների խնդիրներով: Սակայն մերժումից հետո այս հարցն աստիճանաբար քաղաքականացավ²⁸, ինչի արդյունքում տեղահանված հայերի խնդիրներով զբաղվեցին միայն ՀՅԴ-ն և նրան հարող կազմակերպությունները:

1947 թ. հունիսի 28-ին ՀՅԴ ԱՄՆ պատգամավորական 54-րդ համագումարում ելույթ ունեցան Զ. Մարտիկյանն ու Ս. Սարոյանը, որոնք ներկայացրին Գերմանիայում հայտնված հայ տարագիրների խնդիրներն ու ԱՆՉԱ-ի նպատակը՝ նրանց Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկա բերելու վերաբերյալ²⁹: Արդեն 1947 թ. հուլիսին Մարտիկյանը և Սարոյանը մասնակցեցին ՀՕՄ պատգամավորական ժողովին, որը որոշեց 25 հազար դոլար տրամադրել ԱՆՉԱ-ին, ինչպես նաև պարտավորվեց իր ողջ կազմա-

²⁷ Կ. Գեորգևան, Ամենուն տարեգիրքը, 1954, Ա. տարի, էջ 165, 168: Այդպիսով Շեքերջյանը, որը մինչ այդ, ըստ էության, կտրված էր հայկական իրականությունից, կարողացավ մեծ ծառայություն մատուցել իր հայրենակիցներին: Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 02.II, 1966, էջ 3:

²⁸ Մարտիկյանը 1947 թ. հոկտեմբերի 31-ից նոյեմբերի 2-ը կայացած՝ Ֆրանսահայ Ազգային ընդհանուր միության Բ. համագումարում տեղեկություն էր հայտնվել այն մասին, թե իրենց մոտ կա ՀՅԴ ղեկավարներից ուղարկված մի փաստաթուղթ, որով առաջարկվում էր Գերմանիայի ամերիկյան գրավման գոտում գտնվող 3500 հայ տարագիրներին փոխադրել Ֆրանսիա և այլ երկրներ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 3, գ. 210, թ. 50):

²⁹ Անդ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 204, թ. 3:

կերպական հնարավորությունները գործի դնել՝ ուտելիք ու հանդերձանք հավաքելու տարագիրների համար³⁰:

ՀՕՄ-ի ցուցաբերած օգնության մասին Ջ. Մարտիկյանը նշում է. «ԱՆՉԱ-ն առանձին երբևք պիտի չկրնար հոգալ այն կազմակերպությունը, որ անոնք կարելի ընծայեցին: Ինչպես միշտ ըսած ենք, այստեղ ալ պարտք կը զգամ շեշտելու, թէ Հայ Օգնութեան Միութիւնը եւ իր անդամ հայ կիներն ու օրիորդներն էին, որ իրապէս օգնեցին մեզի օգնութիւն հասցնելու մեր տարագիր եղբայրներուն եւ քոյրերուն»³¹:

Չնայած ԱՆՉԱ-ի ստեղծման ու տեղահանված անձանց օգնելու նախաձեռնությունը չէր գալիս ՀՅԴ-ից, բայց վերջինս, ի տարբերություն ԱՄՆ հայ համայնքի իրեն հակադիր քաղաքական հոսանքի, ամեն կերպ աջակցեց դրան: Այս գործունեության համար ԱՆՉԱ-ի ղեկավարները՝ Սարոյանը, Շեքերջյանը եւ առաջին հերթին Մարտիկյանը, արժանացան ամերիկահայ համայնքի հակադաշնակցական թեի բոլոր քննադատությանը³²:

Հանգանակություններին մասնակցած հայկական տարրեր կառույցների մասին Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» ամսագիրը գրում է. «Պետք էր սպասել, որ Ամերիկայի բոլոր հայ կազմակերպությունները, առանց կուսակցական ու դաւանական խտրութեան, զօրավիզ պիտի հանդիսանային ԱՆՉԱ-ին: Սակայն այդպէս չեղաւ: Ամենէն առաջ Բարեգործականը խորթ աչքով նայեցաւ այս ձեռնարկին: Անոր օրինակին հետեւեցան Ռամկավարները, Յառաջադիմականներն ու Հնչակեանները: Եւ միայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն ու Հայ Միութիւնը ոյժ տուին այս գործին»³³:

Կարևորագույն նշանակություն ունեցավ 1948 թ. հունիսի 25-ին ԱՄՆ նախագահ Հարրի Ռութուենի ստորագրած որոշումը՝ սահմանափակ ժամանակահատվածում Եվրոպայից տեղահանված անձանց մշտական բնակության եւ այլ նպատակներով ԱՄՆ մուտք գործել թույլատրելու մասին³⁴, որը ուժի մեջ մնաց մինչեւ 1952 թ. օգոստոսի 31-ը: Այս խնդրում որոշակի դերակատարություն ունեցավ Ջ. Մարտիկյանը, ով ամերիկացի պատգամավորներին բարեխոսում էր քվեարկել դրա օգտին³⁵:

³⁰ Զ. Մարտիկյան, նշվ. աշխ., էջ 352:

³¹ Անդ, էջ 353:

³² S. Atamian, The Armenian community: the historical development of a social and ideological conflict, New York, 1955, p. 404-405.

³³ «Հայրենիք», Բոստոն, թ. 2, 1949, էջ 109:

³⁴ An act to authorize for a limited period of time the admission into the United States of certain European displaced persons for permanent residence, and for other purposes (<http://library.uwb.edu/guides/usimmigration>).

³⁵ Կ. Գեորգեան, Ամենուր տարեգիրքը, 1954, Ա. տարի, էջ 165:

Երկրորդ անգամ Մարտիկյանը Շտուտգարտի ճամբար այցելեց 1948 թ. մայիսին: Այստեղ նա ներկայացրեց անցած մեկուկես տարվա ընթացքում կատարված աշխատանքները և հավաստիացրեց, որ շուտով կսկսվեն տեղափոխությունները³⁶: Շտուտգարտ գալուց հետո, տեղեկություններ ստանալով Իտալիայում հայտնված տարագիր հայերի մասին, որոնք ապրում էին սարսափի մեջ՝ վախենալով, որ իտալական ոստիկանությունը կձերբակալի իրենց և կհանձնի խորհրդային կողմին, Մարտիկյանը մեկնեց Միլան, որտեղից անցավ Հռոմ ու հանդիպեց Հայ Կաթողիկե Եկեղեցու պատրիարք կարդինալ Աղաջանյանին³⁷:

Վերադառնալով ԱՄՆ՝ Մարտիկյանը Սարոյանի և այլոց հետ անցավ կազմակերպչական աշխատանքների՝ ամիսներ շարունակ ԱՄՆ հայաբնակ տարրեր բնակավայրերում ունենալով հանդիպումներ, որոնց արդյունքում ստեղծեց ԱՆՉԱ-ի 62 տեղական մասնաճյուղ՝ յուրաքանչյուրում ընդգրկելով 5-7 անձ: Նրանք աշխատում էին՝ առանց որևէ նյութական փոխհատուցում ակնկալելու: Այդ մասին Մարտիկյանը գրում է. «Մեր բոլոր աշխատակիցներն ու աջակիցները կամաւորներ էին, որոնք կը գործէին իրենց ամբողջ սրտով: Մտած չէինք այս գործին մէջ անձնական դիրքի, շահի ու փառքի համար, ոչ ալ մեր նկարներով թերթերու էջերը զարդարելու: Կեանքեր փրկելու համար միայն մենք բոլորս լծուած էինք այս գործին: Եթէ մենք չազատէինք այս հայ տարագիրները՝ ոչ ոք պիտի ազատէր զանոնք, և եթէ մէկը չազատէր զանոնք՝ անոնք պիտի կորսուէին»³⁸:

1949 թ. սկզբում ԱՄՆ այցելեց Դորոն, ով համայնքի ներկայացուցիչների հետ ունեցավ բազմաթիվ հանդիպումներ՝ կոչ անելով աջակցել Շտուտգարտի և Եվրոպայի այլ վայրերի հայ տեղահանվածներին: Այս հանդիպումները նպաստեցին ԱՆՉԱ-ի համար հանգանակություններին³⁹:

Հարկ է նշել, որ տեղահանված անձանց օգնում էին ոչ միայն ԱՆՉԱ-ն, այլև տեղական համայնքային ուժերը: Ըստ Իտալիայում ԽՍՀՄ դեսպանության հյուպատոսական բաժնի 1945 թ. տեղեկանքի՝ Միլանում գործող հայկական կոմիտեն նյութական օգնություն էր ցույց տալիս թե՛ հայրենադարձվել ցանկացող, թե՛ հրաժարվող՝ Գերմանիայից փախած հայ ռազմագերիներին⁴⁰:

1948 թ. ապրիլի 3-ին ստեղծվեց Կանադական հայկական կոնգրեսը՝ հայերի մուտքը երկիր դյուրացնելու նպատակով: Կառույցի նպատակն էր

³⁶ Անդ, էջ 166-168:

³⁷ Զ. Մարտիկյան, նշվ. աշխ., էջ 357-358:

³⁸ Անդ, էջ 362:

³⁹ J. Carlson, նշվ. աշխ., էջ 28:

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 67, թ. 2:

500 տեղահանված հայերին Եվրոպայից բերել Կանադա եւ հայերին հանել տեղի ներգաղթի ասիական դասակարգումից⁴¹:

Տեղափոխման գործընթացը. ԱՆՉԱ-ն ի սկզբանե իր առջեւ նպատակ դրեց ոչ միայն նյութական հրատապ օգնություն հասցնել տեղահանված հայերին, այլև նրանց փոխադրել ամերիկյան աշխարհամաս: Այս մասին Ջ. Մարտիկյանը գրում է. «Բոլորս ալ կը գործենք, կը յուսայինք ու կը սպասէինք այն օրուան, երբ նոր կեանքի մը պիտի բերէինք մեր տարագիր եղբայրներն ու քոյրերը Նոր Աշխարհին մէջ - Քանադա, Միացեալ Նահանգներ եւ Հարաւային Ամերիկա: Այդ էր մեր երազը, մեր ծրագիրը»⁴²:

Ի տարբերություն ՀՆՍՀ հայրենադարձությունը կազմակերպող գործակալների, որոնք ներգաղթել ցանկացող սփյուռքահայերին Խորհրդային Հայաստանը ներկայացնում էին որպես մի չափազանց բարգավաճ երկիր, ԱՆՉԱ-ի ներկայացուցիչները, մասնավորապես՝ Հ. Շեքերջյանը, ով գրադվում էր այդ հարցով⁴³, բավականին իրատեսական ձևով էր նկարագրում այն պայմանները, որոնք սպասում էին Ամերիկա մեկնողներին:

Տարագիրները հանդիպում էին մի շարք խոչընդոտների՝ կապված տեղահանված անձի (DP, Displaced person) կարգավիճակ⁴⁴ ստանալու հետ, որը շնորհում էր Փախստականների միջազգային կազմակերպությունը (ՓՄԿ, IRO, International Refugee Organization): Դրա համար հայ տարագրյալները ստիպված էին հասնել իրենց ճամբարից 40 կմ հեռու գտնվող նրանց գրասենյակը, որտեղից, սակայն, պարբերաբար մերժվում էին ու ստիպված լինում կրկնել նույն գործընթացը: Բացի այդ, նրանք պարտավոր էին անցնել բժշկական քննություն Շտուտգարտի մերձակա Լյուդվիգսբուրգ քաղաքում գտնվող նույն կազմակերպության համապատասխան մարմիններում: Մի մասն էլ այս ստուգումները չէր կարողանում հանձնել առողջական այս կամ այն խնդրի պատճառով⁴⁵: Այդ ամենից հետո ԱՄՆ մեկնել ցանկացողներին ընդունում էին ամերիկյան ներգաղթի

⁴¹ G. Chichekian, The Armenian community of Québec, Montreal, 1989, p. 45.

⁴² Զ. Մարտիկյան, նշվ. աշխ., էջ 353:

⁴³ Անդ, էջ 362-363:

⁴⁴ Ոչ միայն հայագի DP-ների, այլ ընդհանրապես այս հսկայական խմբի վերաբերյալ կիրառվում է նաև «հայրենափոխ» եզրը՝ տե՛ս Մ. Տեր-Գրիգորյան, Հարավային եւ Արևելյան Եվրոպայից ԱՄՆ կատարած ներգաղթը (ԺճԺ. դ. վերջ - Ի դ. 60-ական թթ.), ԼՀԳ, թ. 5, 1982, էջ 54: Այս եզրը թերևս նշանակում է, որ նրանք կամովին փոխել են իրենց հայրենիքը: Սրան հակառակ կարելի է համարել «հայրենագուրկ»-ը, որը ներառում է, որ անձը իր կամքին հակառակ է գրկվել հայրենիքից:

⁴⁵ Այդպիսի մի օրինակ է նախկին ռազմագերի Գալուստ Ազատյանը, որի բժշկական ստուգման արդյունքում որոշվել էր, որ նա չէր կարող մեկնել ԱՄՆ: Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, թ. 7, 1965, էջ 68:

կազմակերպման պաշտոնատար անձինք: Սրանք առաջին հերթին ստուգում էին դիմումատուի՝ մայրենի լեզվի գրագիտությունը և անգրագետ լինելու դեպքում մերժում էին, ապա հարցաքննում Գերմանիայում հայտնվելու, կուսակցական պատկանելության և այլ հարցերի վերաբերյալ⁴⁶:

Բոլորին ԱՄՆ փոխադրելը բավականին դժվար էր, ուստի նախընտրելի էր համարվում մի մասին այլ երկրներ տեղափոխելը: 1948 թ. օգոստոսի 4-ին Ջ. Մարտիկյանը, Արշակ Չոպանյանի՝ Գերմանիայում գտնվող ազգականին ԱՄՆ տեղափոխելու խնդրանքին ի պատասխան գրում է, որ ինքը կցանկանար բոլոր այն հայերին, որոնք չեն ցանկանում հայրենադարձվել Հայաստան, բերել ԱՄՆ, սակայն կան մի շարք դժվարություններ՝ կապված միգրացիոն օրենսդրության հետ: Իսկ Գերմանիան անհապաղ լքելու ցանկություն ունենալու պարագայում խորհուրդ էր տալիս գնալ Արգենտինա, որտեղ, ըստ նրա, կային ինտեգրվելու, աշխատանք գտնելու մեծ հնարավորություններ⁴⁷:

Չնայած մի շարք դժվարություններին՝ ԱՆՉԱ-ն սկսեց իրականացնել տեղահանված անձանց փոխադրումը: Առաջին խումբն ԱՄՆ հասավ 1948 թ. աշնանը, սրան հաջորդեցին հետզհետե մեծացող խմբերը⁴⁸: Ամբողջ 1949 թ. ընթացքում յուրաքանչյուր շաբաթ տաս, քսան, հիստոն և ավելի հոգանոց խմբերով Լյուդվիգսբորգի կայանից, այլազգի մեծաթիվ տարագիրների հետ միասին, հայերն էլ փոխադրվում էին Բերմեն, իսկ այնտեղից՝ «Ավետեաց երկիր»։ Մինչև ամերիկյան նավահանգիստներ հասնելը՝ հայերի ամբողջ ծախսը հոգում էր ՓՄԿ-ն, իսկ ԱՆՉԱ-ն տրամադրում էր նավահանգստից մինչև նախատեսված քաղաք հասնելու գումարը⁴⁹: ԱՆՉԱ-ի օգնությամբ ԱՄՆ հասած մի խումբ հայեր Լոս Անջելեսում կազմեցին հանձնախումբ՝ դեռևս Եվրոպայում մնացած իրենց բախտակիցներին օժանդակելու համար⁵⁰:

1949 թ. մայիսին ԱՄՆ էր տեղափոխվել շուրջ հարյուր հոգի⁵¹, իսկ արդեն սեպտեմբերի 8-ի դրությամբ այդ թիվը հասել էր 617-ի⁵²: 1949 թ. արդյունքներն ամփոփելով՝ ԱՆՉԱ-ն տեղեկացնում էր տեղափոխությունների վիճակագրության մասին. Շտուտգարտից ԱՄՆ՝ 1200 հոգի, այլ երկրներ՝ 125, Բավարիայից ԱՄՆ՝ 60, այլ երկրներ՝ 30, Գերմանիայի այլ շրջաններ

⁴⁶ Կ. Գևորգևան, Ամենուն տարեգիրքը, 1954, Ա. տարի, էջ 169-171:

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 35, թ. 1:

⁴⁸ H. Zadoian, նշվ. աշխ., էջ 38-39:

⁴⁹ Կ. Գևորգևան, Ամենուն տարեգիրքը, 1954, Ա. տարի, էջ 168-169:

⁵⁰ «Հայրենիք», Բոստոն, թ. 4, 1951, էջ 107-108:

⁵¹ Անդ, թ. 5, 1949, էջ 108:

⁵² Անդ, թ. 11, էջ 107:

րից ԱՄՆ եւ այլ երկրներ՝ 75, Ավստրիայից ԱՄՆ՝ 90, այլ երկրներ՝ 60, Իտալիայից ԱՄՆ՝ 25, Հվ. Ամերիկա՝ 150: Նախատեսվում էր Եվրոպայում մնացած մյուսներին նույնպես տեղափոխել ԱՄՆ⁵³ (Շտուտգարտի 700-ից՝ 400-ին, Մյունխենի 240-ից՝ 120-ին, Գերմանիայի այլ շրջաններից՝ 100-ից 50-ին, Ավստրիայից՝ 100-ից 50-ին եւ Իտալիայի 125-ից 50-ին):

1950 թ. սկզբում ամեն շաբաթ Շտուտգարտի ճամբարից 20-30 հոգի մեկնում էին՝ հիմնականում ԱՄՆ: Արտագաղթի արդյունքում տեղի ազգային կյանքը շատ թույլ վիճակում էր, խիստ սակավաթիվ էին դպրոցի աշակերտները, դադարել էր լույս տեսնել «Բանբեր» շաբաթաթերթը⁵⁴: 1950 թ. մայիսին ԱՄՆ էին փոխադրվել 1800 տեղահանվածներ⁵⁵, իսկ 1950 թ. հուլիսին Շտուտգարտի ճամբարում մնացել էին ընդամենը 250-ը⁵⁶: 1951 թ. սկզբին 3000 տարագիրներ տեղափոխվել էին Ամերիկա⁵⁷:

1948 թ., Գերմանիայից ԱՄՆ ուղղությունից բացի, նախատեսվեց 414 հոգու Իտալիայից տեղափոխել Արգենտինա, իսկ 115-ին՝ Ավստրիայից ԱՄՆ⁵⁸: Համագործակցելով ՓՄԿ, կաթոլիկ կազմակերպությունների եւ Լյուքսեմբուրգի միջազգային օգնության կոմիտեի հետ՝ ԱՆՀԱ-ն Ավստրիայից հարյուր հայերի փոխադրեց տարբեր երկրներ (ոչ ԱՄՆ)⁵⁹: 1949 թ. աշնանը Մարտիկյանը բանակցություններ վարեց ԱՄՆ-ում Բրազիլիայի դեսպանատանը՝ Իտալիայում գտնվող հայ տարագիրներին Բրազիլիա տանելու համար. արդյունքում ստացավ 300 հայերի՝ Բրազիլիա տեղափոխելու թույլտվություն⁶⁰: 1950 թ. հունիսին 69 հոգի մեկնեց Բրազիլիա⁶¹:

1951 թ. Գերմանիայի ճամբարներում մնացել էին մոտ 500 հայ տարագիրներ, որոնց ԱՆՀԱ-ն չէր կարողացել փոխադրել ԱՄՆ, Կանադա կամ Հվ. Ամերիկա, որովհետեւ նրանցից շատերը թոքախտով եւ այլ հիվանդություններով էին տառապում: Նրանց խնդիրները լուծելու համար վիճակագրություն կազմելուց հետո, Մարտիկյանը այցելեց Ժնևում գտնվող ՓՄԿ ղեկավար Դոնալդ Քինգսլիին, ով խոստացավ զբաղվել այդտեղ մնացած հայերով: Դրանից հետո ԱՆՀԱ-ին մնաց զբաղվել միայն Հարավսլավիայից եւ Չինաստանից փախած մի քանի հարյուր հայերով: Վերջիններիս

⁵³ H. Zadoian, նշվ. աշխ., էջ 45-46:

⁵⁴ «Հայրենիք», Բոստոն, թ. 2, 1950, էջ 109:

⁵⁵ Ասդ, թ. 5, էջ 106:

⁵⁶ Ասդ, թ. 7, էջ 112:

⁵⁷ Ասդ, 1951, թ. 1, էջ 94:

⁵⁸ H. Zadoian, նշվ. աշխ., էջ 63-64:

⁵⁹ Ասդ, էջ 42:

⁶⁰ Զ. Մարտիկյան, նշվ. աշխ., էջ 368:

⁶¹ H. Zadoian, նշվ. աշխ., էջ 42:

տեղավորումից հետո ԱՆՉԱ-ն դադարեցրեց Երկրորդ աշխարհամարտի արդյունքում տեղահանված հայերի հետ կապված գործունեությունը⁶²:

Ժնևից շարունակելով իր ճանապարհորդությունը՝ Մարտիկյանը հասավ Կալկաթա և Մարդասիրական ճեմարանում ձեռնամուխ եղավ ԱՆՉԱ-ի գործունեության ծավալմանը՝ Չինաստանից փախչող հայերին փրկելու համար: Այստեղից նա ուղևորվեց Հոնկոնգ, որտեղ հանդիպեց ԱՄՆ-ի հյուպատոսին և ՓՄԿ ներկայացուցչին: Սակայն տեղի բրիտանական իշխանությունը թույլ չտվեց հայերին, ինչպես և այլազգի մյուս գաղթականներին, գնալ Հոնկոնգ՝ ամերիկյան գաղթային պաշտոնյաների հետ ԱՄՆ գնալու համար հարցազրույց ունենալու⁶³:

Հայկական գաղթավայրերը Չինաստանում մեծապես տուժեցին ճապոնական զավթումների ժամանակ: Դիտարկվելով որպես թշնամիներ՝ նրանց մեծ մասը զոհ գնաց համակենտրոնացման ճամբարներում: Ճապոնացիները Չինաստանի հայերին դասում էին ոռոսների շարքին. «Ճապոնացիները որոնք երկարատև կռիւներ մղեցին չինացիներուն դէմ, խորթ աչքով կը նայէին հայերուն, զորս յար և նման կը համարէին ոռոսներուն»⁶⁴: Նրանք հայերին համարում էին ոռոսների պես անվստահելի. «Հայերը և ոռոսները ճափոնացիներու կարգադրութեամբ կը կրէին յատուկ նշան՝ անվստահելի տարր որպէս»⁶⁵:

1951 թ. մարտի 27-ին Խարբինում ԽՍՀՄ քաղաքացիների ընկերության հայկական բաժանմունքը ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի նախկին նախագահ Բ. Աստվածատրյանին հղեց նամակ, որում խնդրում էր ԽՍՀՄ 90 և ոչ ԽՍՀՄ 31 քաղաքացի հայերի թույլատրել Մանջուրիայից տեղափոխվել⁶⁶ Խորհրդային Հայաստան:

Պատերազմից հետո՝ 1950-ական թթ., Չինաստանում մնացած հայերի մեծ մասը՝ շուրջ 500 հոգի⁶⁷, գաղթեցին ԱՄՆ, Կանադա, Ավստրալիա, Մալայան և Ֆիլիպինյան կղզիներ⁶⁸: Եթե 1931 թ. Չինաստանում կային 579 հայեր, ապա այս արտագաղթից հետո Չինաստանում գրեթե հայեր չմնացին: Միայն երբեմն հատուկենտ հայեր էին գալիս ժամանակավոր աշխա-

⁶² «Հայրենիք», Բոստոն, թ. 12, 1951, էջ 111. **Զ. Մարտիկյան**, նշվ. աշխ., էջ 385:

⁶³ **Զ. Մարտիկյան**, նշվ. աշխ., էջ 398:

⁶⁴ «Մասիս», Բեյրութ, 11.11, 1968, էջ 3:

⁶⁵ «Զարթոնք», Բեյրութ, 27.XI, 1968, էջ 4:

⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 234, թ. 1: 1947-1948 թթ. Չինաստանից հայրենադարձվել էր 39 հոգի: Տե՛ս **Հ. Մելիքսեթյան**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Երևան, 1985, էջ 241:

⁶⁷ **Կ. Գեորգևան**, Ամենուն տարեգիրքը, 1962, Թ. տարի, Պեյրութ, 1961, էջ 487:

⁶⁸ **Ա. Արթահամյան**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Կ. Բ, Երևան, 1967, էջ 333:

տանքի⁶⁹: Մինչև 1960 թ. Չինաստանում կային ընդամենը 2-3 տասնյակ հայեր, որոնք նույնպես բռնեցին գաղթի ճամփան⁷⁰: Խարրինի հայկական եկեղեցին 1959 թ. անցավ չինական կառավարությանը, որն այն վերածեց տեքստիլ ֆաբրիկայի, իսկ 1966 թ. օգոստոսին քանդեց, ինչպես տեղի մյուս եկեղեցիները, և ունեցվածքն այրեց⁷¹:

Չինահայության վիճակին որոշ չափով նման էր Հարավսլավիայի հայության ճակատագիրը: 1951-1952 թթ. Հարավսլավիայի օրենսդրությունը թույլատրեց հայերին արտագաղթել, որի արդյունքում մեծ թվով հայեր մեկնեցին Լատինական Ամերիկա: 1951 թ. Իտալիայում (Տրիեստ) էին հայտնվել 70 տեղահանված հայեր Հարավսլավիայից, ովքեր պետք է մեկնեին⁷² այլ երկրներ: 1953 թ. մայիսին Իտալիայում մնացել էին տեղահանվածների հետևյալ խմբերը՝ 69 հոգի Տրիեստում՝ եկած Հարավսլավիայից, 15-ը՝ Հռոմում, 35-ը (ընդհանուր հայերի թիվը)՝ Բարիում⁷³: Հարավսլավիայի հայերի արտագաղթի մասին 1985 թ. Բեյրութի «Արարատը» գրում է. «Այն ատեն պատերազմը նոր վերջացած էր և ինչպես ամեն երկիր՝ Եուկոսլավիա ևս դժվարություններ կը դիմագրավեր, այնպես որ մարդիկ որոշեցին գաղթել, դրամական անլի լալ յարմարություններ ստեղծելու համար: Գաղթող հայերէն ունէ մէկը չվերադարձաւ»⁷⁴: Հարվսլավիայից հայերի արտագաղթից հետո իշխանությունները քանդեցին Նովի Սադ քաղաքում գտնվող հայկական եկեղեցին, որն արդեն, բնականաբար, չէր գործում⁷⁵: Այն քանդվեց 1963 թ. մարշալ Տիտոյի պուրակի շինարարության համար⁷⁶:

Մինչև 1951 թ. դեկտեմբերի 31-ը ԱՆՉԱ-ն Գերմանիայից, Ավստրիայից, Իտալիայից և այլ երկրներից տեղափոխեց շուրջ 4 հազար հոգու, որից 3 հազարը՝ ԱՄՆ (ընդհանրապես 1944-1952 թթ. ԱՄՆ են մուտք գործել 4379 հայեր)⁷⁷: Տեղում մնացած հիվանդները և ծերերը տեղափոխվեցին Լիբանան, նրանց համար տեղի Ազգային հիվանդանոցին ԱՆՉԱ-ն տրամադրեց 40 հազար դոլար⁷⁸:

⁶⁹ Ա. Բախչիյան, Հայերը ՉԺՀ-ում և Ճապոնիայում ԻԱ. դարի սկզբին, «Սիյուրբազիտություն» տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 57:

⁷⁰ Խ. Դադայան, Ակնարկներ հայ վաճառականության պատմության, Երևան, 2009, էջ 11:

⁷¹ А. Бахчилян, Армянская церковная жизнь Харбина. ԴԲՀ, ИФЖ, N 1, 2009, с. 155:

⁷² «Հայրենիք», Բուստոն, թ. 4, 1951, էջ 107, անդ, 1953, թ. 4, էջ 105:

⁷³ Անդ, թ. 5, էջ 112:

⁷⁴ «Արարատ», Բեյրութ, 08. IX, 1985, էջ 3:

⁷⁵ «Սփիւոք», Բեյրութ, 13. VI, 1964, էջ 10:

⁷⁶ Սերբիայում բացվել է «Հայկական եկեղեցին Նովի Սադում. ջնջված ժառանգություն» խորագրով ցուցահանդես, 20.05.2014 (<http://armenpress.am/arm/news/762605>).

⁷⁷ «Հայ սիյուրբ» հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 37:

⁷⁸ Մ. Թորլաքեան, Նշվ. աշխ., էջ 607:

ԱՄՆ տեղափոխված տարագրյալների թվաքանակն, ըստ ԽՍՀՄ ԱԳՆ որոշ տվյալների, նույնպես կազմում էր 3 հազար⁷⁹: Հայ տեղահանվածների քանակի վերաբերյալ ճշգրիտ տվյալների բացակայությունը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ոչ բոլորն էին գրանցվում: Հայերի մի մասը, գտնվելով ռուսական եւ լեհական ճամբարներում, գրանցվել էր իբրեւ այդ ազգերի ներկայացուցիչ⁸⁰:

1954 թ. դրությամբ, ըստ Կ. Գեորգյանի, ԱՄՆ մեկնելու մերժվածները ողջ Գերմանիայում 300 հոգի էին: Մերժվածների թիվն ավելի մեծ էր, սակայն նրանց մի մասին հաջողվեց մեկնել ուրիշ երկրներ՝ Բրազիլիա, Կանադա, Լիբանան⁸¹ եւ այլն: Նույն աղբյուրի համաձայն՝ ԱՄՆ տեղափոխվածների թիվը կազմեց ավելի քան 3 հազար, Ֆրանսիա՝ 23, Վենեսուելա՝ 18, Իրան՝ 13, Լիբանան՝ 16 եւ այլն⁸²:

Շատերը հետագայում փորձում էին ԱՆՉԱ-ի միջոցով գտնել իրենց անհայտ կորած ազգականներին, որոնք ենթադրաբար կարող էին եկած լինել ԱՄՆ⁸³:

Նախկին տեղահանված անձինք նոր երկրներում. 1952 թ. Գերմանիայում մնացած տարագիրների թիվը 400-500 էր⁸⁴: 1954 թ. դրությամբ Գերմանիայում կային մոտ հազար հայեր (թե՛ տեղահանված անձինք, թե՛ մինչ այդ այստեղ հաստատվածներ), որոնցից 200-ը՝ Համբուրգում, 150-ը՝ Բեռլինում⁸⁵, իսկ մնացյալը՝ Հարավային Գերմանիայում⁸⁶: ՀԽՍՀ արտգործնախարարի՝ 1969 թ. ԳՖՀ-ում ԽՍՀՄ դեսպանին ուղարկած տեղեկանքում ասվում է, որ 1959 թ. Գերմանիայում ապրում էին 4 հազար հայեր, որոնցից 900-ը տեղահանվածներ⁸⁷ էին: Կարելի է ասել, որ 1951 թվականից մինչեւ 1960-ական թթ. Գերմանիայում հայ համայնք գոյություն չի ունեցել, իսկ տեղի հայերը ապրել են առանձին-առանձին՝ իրար հետ կապված լինելով գերազանցապես ընտանեկան, ընկերական կապերով⁸⁸:

⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 267, թ. 22:

⁸⁰ H. Zadoian, նշվ. աշխ., էջ 39:

⁸¹ Շեքերջյանի անմիջական ջանքերով իրականացվում էր 80 առողջական խնդիրներ ունեցող տեղահանվածների տեղափոխումը Լիբանան: Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 1952, թ. 3, էջ 108-109:

⁸² Տեղահանված որոշ անձինք փոխադրվել են Կոլումբիա: Տե՛ս А. Ордуханиян, Армяне в послевоенной Германии, Минск, N 2 (35), 2011, с. 57.

⁸³ Հմմտ.՝ «Հայրենիք», Բոստոն, 22.VIII, 1961, էջ 3:

⁸⁴ «Հայրենիք», Բոստոն, թ. 8, 1952, էջ 110:

⁸⁵ 1953 թ. Բեռլինի հայերի թիվը կազմում էր շուրջ 100 հոգի: Տե՛ս անդ, թ. 9, 1953, էջ 100:

⁸⁶ Կ. Գեորգյան, Ամենուր տարեգիրքը, 1954, Ա. տարի, էջ 171:

⁸⁷ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 132, թ. 7:

⁸⁸ А. Ордуханиян, նշվ. աշխ., էջ 57:

1959 թ. դրությամբ նախկին տեղահանված անձինք հիմնականում կենտրոնացած էին Մյունխենում, որտեղ ամբողջ հայության թիվը հասնում էր 900-ի: Նրանք հիմնականում տղամարդիկ էին, հետևաբար այս շրջանում ամուսնությունների 90 տոկոսը գերմանուհիների հետ էր⁸⁹: Բեռլինում հայերի թիվը հասնում էր 600-ի, Համբուրգում՝ 200-ի, Լայպցիգում՝ 150-ի, Դրեզդենում՝ 150-ի, Շտուտգարտում⁹⁰՝ 200-ի⁹¹: Հայերի հիմնական գրադմունքն առևտուրն էր⁹²:

Ըստ ԳՖՀ-ում ԽՍՀՄ դեսպանության հյուպատոսական բաժնի վարիչի 1967 թ. տեղեկանքի՝ այստեղ տեղահանված հայերը հիմնականում ապրում էին Մյունխեն, Համբուրգ, Շտուտգարտ քաղաքներում և Ռուրի շրջանում⁹³: ԳՖՀ-ում ԽՍՀՄ դեսպանի՝ ՀԽՍՀ արտգործնախարարին հայտնած տեղեկության համաձայն՝ այստեղ բնակվող հայերը քանակով քիչ էին և իրենց չէին համարում ԽՍՀՄ քաղաքացիներ, ունեին ոչ մի երկրի քաղաքացի չլինելու անձնագրեր, ապրում էին ցրված, իրար հետ կապ չէին պահպանում, հյուպատոսական բաժնում հաշվառման մեջ չէին գտնվում⁹⁴: 1976 թ. Գերմանիայի հայ համայնքի հոգևոր հովիվ Գարեգին արևդա Ներսիսյանի (ներկայումս՝ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս)՝ Գերմանիայի հայ համայնքի մասին զեկուցագրում, ուղղված Վազգեն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, նշվում է, որ Շտուտգարտում կան ընդամենը 25 նախկին ռազմագերիներ Հայաստանից, որոնք սուր հակադրություններ ունեն թուրքիայից եկածների (մոտ 475 հոգի) հետ⁹⁵:

ԱՄՆ հասած հայերը հաստատվեցին տարբեր բնակավայրերում, առավել մեծ քանակով՝ Լոս Անջելեսում (շուրջ 1500 հոգի)⁹⁶: Հայերի սովոր խումբ հաստատվեց նաև Մոնթերեյո քաղաքում⁹⁷:

Մարտիկյանը Հ. Շեքերջյանի հետ այցելում էր ԱՄՆ-ում հաստատված գրեթե բոլոր (շուրջ 3600) հայերին: Այս մասին Մարտիկյանը գրում է. «Բո-

⁸⁹ «Արարատ», Բեյրութ, 16.XII, 1959, էջ 2:

⁹⁰ Շտուտգարտում մնացած սակավաթիվ հայերը շարունակում էին կենտրոնացած մնալ ՀՅԴ շուրջ: Տե՛ս «Ազդակ», Բեյրութ, 15.I, 1960, էջ 3: Շտուտգարտի ճամբարի հայաթափումից հետո այստեղ մնաց հայկական գերեզմանատունը, որը հետագայում բավական անմխիթար վիճակում էր գտնվում: Տե՛ս «Արարատ», Բեյրութ, 23.XI, 1981, էջ 2:

⁹¹ «Զարթոնք», Բեյրութ, 03.III, 1960, էջ 3:

⁹² «Մասիս», Բեյրութ, 31.III, 1960, էջ 5:

⁹³ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 421, թ. 3-4:

⁹⁴ Անդ, գ. 548, թ. 1:

⁹⁵ Անդ, ֆ. 875, ց. 6, գ. 30, թ. 5:

⁹⁶ Կ. Գևորգեան, Ամենուն տարեգիրքը, 1962, Թ. տարի, էջ 313:

⁹⁷ Ժ. Գոսազեան, Լոս Անջելեսի հայ համայնքի ժողովրդագրական պատկերը. Հայերը սեփական և այլազգի միջավայրում. համեմատական էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, խմբ.՝ Ռ. Կարապետյան, Երևան, 2014, էջ 123:

լորն ալ ուրախ էին, բոլորն ալ հպարտ էին ու իրենց սրտերը լի երախտագիտութեամբ հանդէպ Ամերիկայի եւ Ամերիկեան ժողովուրդին: Անոնք այնպէս կը զգային, թէ Ամերիկան իր ոսկի դռները բացած էր իրենց առջև:

Անոնցմէ եւ ոչ մին կ' ուզէր վերադառնալ իր երկիրը, ուրկէ փախած էր, եւ կամ Եւրոպա, ուր ապաստանած էր»⁹⁸:

Սկզբնական շրջանում նորեկների զգալի մասը զբաղվում էր ոչ մասնագիտական աշխատանքով. բժիշկն աշխատում էր որպէս խաղողագործ, երաժշտագետը՝ նալարավաճառ: Միաժամանակ սովորում էին անգլերեն, որպէսզի դյուրութեամբ ստանային ԱՄՆ քաղաքացիություն⁹⁹:

1949 թ. հոկտեմբերին, երբ ԱՄՆ հաստատված 16 հայեր երեք տարի ցածր աշխատավարձով աշխատանք ստացան, Բեյրութում հրատարակվող հնչակյանների «Արարատ» պաշտոնաթերթը դա համարեց «գերութիւն Ամերիկայի մէջ»՝ գերմանական գերության փոխարեն¹⁰⁰: Ըստ ԱՄՆ-ում ԽՍՀՄ դեսպանության կցորդի 1967 թ. տեղեկանքի՝ այստեղ հաստատված տեղահանված անձանց հիմնական մասը ստանում էր ցածր ու միջին աշխատավարձ¹⁰¹: Սակավ էին այն հայերը, որոնք հասան մեծ բարձունքների¹⁰²: Այդպիսի մի օրինակ է ծագումով կարինցի, մինչև պատերազմը Լենինգրադում ապրած ինժեներ Էդուարդ Քէոնճյանը, որին որպէս հրեա գնդակահարվելուց փրկել էր գերմանական ճամբարներում հայ գերիների խնդիրներով զբաղվող գնդապետ Արմեն Մուրադյանը¹⁰³:

Ուշագրավ են ԱՄՆ տարբեր շրջաններում տեղահանված անձանց իտեգրման բազմաթիվ ու բազմազան խնդիրները: Ֆրեզնոյում նրանք համայնքին բերեցին նոր մշակույթ, քանի որ նրանք ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններից էին՝ մեծամասնությունը ոչ ՀւսՍՀ-ից¹⁰⁴: Նախկին տեղահանված հայերի մի մասը բավականին մեծ հաջողությունների հասավ եւ փորձեց օգտակար լինել Մայր Հայրենիքին: Օրինակ՝ Վարդիթեր Կոչոյան-Հովհաննիսյանը, ով ծնվել էր Խարկովում եւ 1949 թ. ԱՆՉԱ-ի օգնությամբ հասել Ֆրեզնո, ստացել էր բարձրագույն բժշկական կրթություն:

⁹⁸ Զ. Մարտիկեան, նշվ. աշխ., էջ 408:

⁹⁹ Անդ, էջ 363:

¹⁰⁰ «Արարատ», Բեյրութ, 06.X, 1949, էջ 3:

¹⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 417, թ. 2:

¹⁰² Հատկապես Լուս Անջելոսում նախկին տեղահանվածների ունեցած հաջող տնտեսական գործունեության մասին տես Կ. Գեորգեան, Ամէնուն տարեգիրքը, 1962, Թ. տարի, էջ 428:

¹⁰³ «Սփիւռք», Բեյրութ, 23.II, 1967, էջ 1-2, 11-12:

¹⁰⁴ B. Bulbulian, The Fresno Armenians: history of a diaspora community, Sanger, CA, 2001, p. 136, 140.

Նա 1988 թ. երկրաշարժից հետո բազմիցս եկել է Հայաստան և մասնագիտական կարևոր օգնություն ցուցաբերել:

Ֆերգնո եկած տեղահանված անձանց մեծ մասը, սակայն, հետագայում լքեցին այն, քանի որ գյուղատնտեսական գործունեությամբ նախկինում չէին զբաղվել¹⁰⁵:

Ռոդ Այլենդում շատ հայեր բնակվում էին մասնավոր տներում (առաջարկված կամավոր ընտանիքների կողմից՝ մինչև մշտական բնակության վայրի գտնվելը): Նրանց տեղավորումը ենթադրում էր կահույքի, սննդի և հագուստի ապահովում, ինչպես նաև աշխատանք: Հայ գործարարները նորեկներին վերցնում էին ժամանակավոր աշխատանքի՝ հնարավորություն տալով նրանց ապահովել իրենց ընտանիքների տարբեր կարիքները: Ռոդ Այլենդ եկած ընտանիքները հիմնականում բաղկացած էին 2-4 անդամներից: Տղամարդկանց մեծ մասը, իրենց զինվորական ծառայությունից գատ, արհեստավորներ էին՝ մեխանիկներ, վարորդներ և ծառայողներ¹⁰⁶:

Տեղահանվածներին մեծ նվիրվածությամբ օգնողները սկզբնական շրջանում հաճախ նրանց տեղավորում էին իրենց սեփական բնակարաններում՝ մինչև կեցության հարցի լուծումը¹⁰⁷: Նորեկներին անշահախնդրորեն աջակցողները, իրենք լինելով ցեղասպանության հետևանքով հայրենազրկվածներ, լավ էին հասկանում տուն ու տեղ կորցրած իրենց հայրենակիցներին¹⁰⁸:

Ըստ Գ. Մելիսիսեցու՝ ԱՆՉԱ-ի կողմից բերված նորեկ հայերն ԱՄՆ-ի հայկական համայնքին նոր ազգային թարմություն պիտի հաղորդեին: Սակայն նրանք առավելաբար զբաղվեցին հաստատման, տնտեսական խնդիրներով, և ազգային կառույցների հանդեպ նրանց հետաքրքրությունը հետզհետե մարեց¹⁰⁹:

Նորեկների անհաջող ինտեգրման մասին է խոսում Սիրակուզի օրինակը, որտեղից հայերը կարճ ժամանակ անց մեկնեցին Նյու Յորք կամ Լոս Անջելես. այդպիսով համայնքի որոշ ներկայացուցիչների ակնկալիքները, թե նորեկների գալստյան արդյունքում համայնքը կմեծանա, չիրականացան¹¹⁰:

¹⁰⁵ Անդ, էջ 191, 196:

¹⁰⁶ V. Karentz, *Mitchnapert the Citadel: a history of Armenians in Rhode Island*, 2004, p. 218-219.

¹⁰⁷ A. Sachaklian-Mesrobian, *Like one family: the Armenians of Syracuse*, Ann Arbor, 2000, p. 180.

¹⁰⁸ V. Karentz, նշվ. աշխ., էջ 219:

¹⁰⁹ Գ. Մելիսիսեցի, Ապրումներ. Հայ կեանքի մութ ու լուսաւոր իրականութիւններուն հետ, Պէրյութ, 1963, էջ 130-132:

¹¹⁰ A. Sachaklian-Mesrobian, նշվ. աշխ., էջ 183:

Հետաքրքիր է տեղահանված անձանց եւ ավելի ուշ Արեւելյան Եվրոպայից եւ Մերձավոր Արեւելքից եկած հայերի համեմատությունը Սիրակուզի հայ համայնքում. «Նորհրդային Միությունից¹¹¹, նույնիսկ Հայաստանից եկածները հիմնականում չինտեգրվեցին Սիրակուզի համայնքին: ...ԽՍՀՄ-ից եկածները հիմնականում մտահոգված էին միայն տնտեսական առաջընթացով եւ ոչ հայկական համայնքային կյանքով: Միջին Արեւելքի եւ Արեւելյան Եվրոպայի փախստականներն ունեին արժեքներ, որոնք քիչ թե շատ համընկնում էին նրանց նոր համայնքներին»¹¹²:

Սան Ֆրանցիսկոյում ԽՍՀՄ գլխավոր հյուպատոսի՝ ՀԽՍՀ արտգործնախարարությանը եւ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին ուղղված տեղեկատվության մեջ նշվում է, որ նախկին տեղահանվածները լավ էին ընդունում ԱՄՆ այցելող խորհրդային պատվիրակություններին¹¹³ (նույնի մասին է վկայում Ս. Կապուտիկյանը՝ Լոս Անջելեսի պարագայում)¹¹⁴:

ԱՄՆ-ում հաստատվելուց մեկ տասնամյակ անց նախկին տեղահանված հայերը հիմնեցին երկու հայրենակցական միություն՝ 1957 թ. Ֆրեզնոյում՝ Կովկասահայ հայրենակցական եւ 1959 թ. Դետրոյթում՝ Երևանի հայրենակցական միությունները: Սրանք տեղում կրթական, մշակութային, բարեգործական գործունեությունից բացի՝ իրենց հիմնական նպատակն էին դարձրել Գերմանիայում մնացած, հիվանդություններ ունեցող տեղահանված հայերին օգնելը¹¹⁵:

Համաձայն Ուրուգվայի ԽՍՀՄ դեսպանության հյուպատոսական բաժնի վարիչի 1959 թ. տեղեկանքի՝ այստեղ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո հայտնված տեղահանված հայերի թիվը կազմում էր ընդամենը 3-5 հոգի¹¹⁶: Ըստ Արգենտինայում ԽՍՀՄ դեսպանության կցորդի նույն թվականի տեղեկանքի՝ հայ տեղահանված անձանց քանակը կազմում էր 150-200 հոգի¹¹⁷: Եւ անիրական է ԽՍՀՄ դիվանագիտական շրջաններում շրջանառված՝ 1973 թ. «Լատինական Ամերիկայի հայկական գաղութների մասին» տեղեկանքում¹¹⁸ նշումը, թե Արգենտինայում բնակվող տեղահանված

¹¹¹ Ընդհանրապես Ռուսաստանից, Ուկրաինայից եկած տեղահանվածների զգալի մասը շարունակում էր ուսալսությունը: Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 19.VIII, 1956, էջ 3.
Ս. Կապուտիկյան, Խճանկար հոգու եւ քարտեզի գույներից, Երևան, 1976, էջ 453:

¹¹² A. Sachaklian-Mesrobian, նշվ. աշխ., էջ 183:

¹¹³ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 6, գ. 21, թ. 13բ:

¹¹⁴ Ս. Կապուտիկյան, նշվ. աշխ., էջ 452:

¹¹⁵ Կ. Գեորգևան, Ամենուն տարեգիրքը, 1962, Թ. տարի, էջ 406, 408:

¹¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 263, թ. 4:

¹¹⁷ Անդ, գ. 270, թ. 1:

¹¹⁸ Անդ, գ. 545, թ. 2:

հայերի թիվը հասնում է 3 հազարի: Նույն տեղում ընդգծվում է, որ վերջիններս ունեն հակախորհրդային տրամադրություններ: Միգրացն սրանով խորհրդային դիվանագետները փորձում էին ապացուցել, որ սփյուռքահայության մեջ խորհրդային կարգերի կողմնակիցները բացարձակ մեծամասնություն են և հակախորհրդային գործունեություն իրականացնում են խորհրդահայ «հայրենիքի դավաճանները»: Ի դեպ, այն, որ ԽՍՀՄ-ից եկած հայերը տեղի համայնքին ներկայացնում էին խորհրդային իրականությունը, որը համընկնում էր ՀՅԴ շահերին և նպաստում էր վերջինիս դիրքերի ամրապնդմանը, վկայում է նաև «Հայրենիք» ամսագիրը¹¹⁹:

ԱՆՉԱ-ի գործունեությունը սառը պատերազմի պայմաններում ստացավ քաղաքական երանգներ: Դա անխուսափելի էր, քանի որ տեղահանված հայերը, խորհրդայնացված հայրենիք հայրենադարձվելու փոխարեն, նախընտրեցին հակառակ բեկերը՝ Ամերիկան: ԱՆՉԱ-ն առաջին հերթին քննադատվեց իբրև ԽՍՀՄ հակառակորդ ԱՄՆ-ի «գործակալ»: Իհարկե, այն դիտվում էր նաև որպես հայահավաքի թշնամի, սակայն եթե հաշվի առնենք, օրինակ, խորհրդահայ շրջանակների կեցվածքը ներխորհրդային հայ սփյուռքի վերաբերյալ, ապա ակնայտ է, որ առաջնային դիրքում ոչ թե ազգային, այլ համախորհրդային դրդապատճառներն ու շահախնդրություններն էին:

Անդրադառնալով տեղահանված հայերի փոխադրման համար ԱՆՉԱ-ին ուղղված մեղադրանքներին: 1964-1985 թթ. սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Վարդգես Համազասպյանը, ներառելով նաև ԱՆՉԱ-ի հետագա գործունեությունը (այլ շրջաններից ևս հայերին ԱՄՆ տեղափոխելը), այն որակում է «ազգակործան»¹²⁰: ԱՆՉԱ-ն մեղադրվում էր նաև տեղահանվածների փոխադրման գործընթացում նյութական շահ ունենալու մեջ: Այդ մասին Ռ. Մարտիրոսյանը գրում է. «Բիզնեսի նոր աղբյուր գտած դաշնակցական ղեկավարները, իրենց նոր տերերին հաճոյանալու նպատակով, դիմում էին նոր նենգությունների: Նշանակվելով ԱՆՉԱ-ի պատասխանատուներ՝ նրանք ձեռք էին բերում կեղծ փաստաթղթեր, որոնց օգնությամբ խորհրդային ռազմագերիներին ԱՄՆ էին տեղափոխում՝ ներկայացնելով նրանց որպես սփյուռքահայերի: Այստեղ էլ դաշնակցությունն իրեն հարազատ մնաց»¹²¹: Իրականում ԱՄՆ փոխադրված հայերը ստանում էին տեղահանված անձի հատուկ կարգա-

¹¹⁹ «Հայրենիք», Բոստոն, 1955, թ. 2, էջ 108:

¹²⁰ Վ. Համազասպյան, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը և Հայաստանը, Երևան, 2001, էջ 236:

¹²¹ Ռ. Մարտիրոսյան, Դաշնակցության հակաժողովրդական գործունեությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Երևան, 1987, էջ 127:

վիճակ, ինչպես այլազգի նշված խմբերը: Բացի այդ, նրանց մի զգալի մասը Հայաստանից չէր, այլ գերմանացիների կողմից գրավված զանազան պետություններից, ուստի նրանց բոլորի սփյուռքահայ լինելը մերժելի չի կարելի համարել:

Խորհրդային պատմագրությունը Շտուտգարտի ճամբարը ներկայացնում էր որպես մի վայր, որտեղ ապաստանել էին «պատերազմական հանցագործ» հայ լեզեռնականները՝ Դրաստամատ Կանայանի գլխավորությամբ¹²²: Այլ կերպ հնարավոր չէր բացատրել, որ նախկին ռազմագերիների հետ նույնիսկ տեղահանված քաղաքացիական բնակչությունը չցանկացավ վերադառնալ ԽՍՀՄ:

Խորհրդային շրջանի հայկական սփյուռքի ամենանշանավոր պատմաբաններից Հ. Մելիքսեթյանը ԱՆՉԱ-ի գործունեության («ազգադավ միսիա») մասին խոսելիս ասում է, թե այն իբր «ԱՄՆ էր գաղթեցնում տարբեր երկրներից դասավիթ վտարանդիներին՝ նպատակ ունենալով նրանց օգտագործել իմպերիալիստական շրջանների նվաճողական պլանների մեջ»¹²³:

Փաստորեն, զանգավածային հայրենադարձությունը դեռ չավարտված¹²⁴, սկսվեց հայրենադարձվել չցանկացող հայերի տեղափոխումը: Հարյուր հազարավոր սփյուռքահայեր էին գրանցվել հայրենադարձվելու համար, իսկ մոտ 5000 նրանց հայրենակիցներ, ովքեր արդեն ճաշակել էին խորհրդային կարգերի «քաղցրությունը», կայացրին սկզբունքորեն հակառակ որոշում՝ խուսափել բռնի հայրենադարձվելուց՝ նույնիսկ որեւէ հստակ ապագա չկանխորոշող պայմանները գերադասելով հայրենիքից: Իհարկե, չպետք է մոռանալ, որ խորհրդային ղեկավարության կողմից վերոնշյալ անձանց զգալի մասի պարագայում հայրենադարձություն կարող էր համարվել տեղափոխումը Ռուսաստանի եւ այլ երկրների ԳՈՒԼԱԳ-ի հեռավոր ճամբարները, իսկ բռնաճնշումներից խուսափելու դեպքում էլ, օրինակ՝ Հարավային Ռուսաստանի իրենց նախկին բնակավայրերը: Այնպես որ հայրենադարձվել չցանկացողներին ուղղված մեղադրանքները պետք է ընդունել մեծ վերապահումներով: Ըստ էության, նրանց «հայրենադարձությունը» կարող էր իրականում լինել Սփյուռքի ներքին տեղաշարժ՝ Գերմանիայից, Իտալիայից, Ավստրիայից դեպի Ռուսաստան ու Ղազախստան:

¹²² Հ. Միմոնյան, Սփյուռքահայությունը սոցիալ-քաղաքական պայքարի ուղիներում, Երևան, 1968, էջ 447-448:

¹²³ Հ. Մելիքսեթյան, նշվ. աշխ., էջ 332:

¹²⁴ 1949 թ. փետրվարի վերջում ժամանեց Մեծ հայրենադարձության շրջանի սփյուռքահայերի վերջին խումբը՝ 162 հոգի ԱՄՆ-ից, ուր արդեն նախորդ տարվա աշնանը հասան առաջին տեղահանվածները:

Այս տրամաբանությանը հակառակ՝ Շտուտգարտի հայկական ճամբարում որպես մեկ համայնք ապրած հայերը իրարից բաժանվելիս հաճախ ասում էին «մինչ նոր հանդիպում... Հայաստանում... մի օր...»¹²⁵։ Այսինքն՝ մեկնելով ԱՄՆ կամ որևէ այլ երկիր՝ նրանք, թեկուզ նրանց մի մասը, հույս ունեին հետագայում վերադառնալ Հայաստան։

PEZIOME

После окончания Второй мировой войны оказавшиеся в Германии, Австрии, Италии несколько тысяч армян, главным образом из СССР, отказались репатрироваться, страшась ожидающих их репрессий в Советском Союзе. Самая большая их группа в Штутгарте смогла организовать армянский лагерь с самоуправлением. Для решения их проблем и для перемещения в страны с более благоприятными условиями, в 1947 г. по инициативе Джорджа Мартикяна была создана организация АНЧА (*ANCHA - American National Committee to Aid Homeless Armenians*). В течении нескольких лет оно транспортировало несколько тысяч перемещенных лиц главным образом в США, а также в Аргентину, Бразилию и другие страны. Сохраняя свои особенности, они стали частью уже существующих в этих государствах армянских общин. В условиях начавшейся холодной войны, деятельность АНЧА вызвала бурную критику как у советской стороны, так и примыкающей к ней крыла армянской диаспоры.

SUMMARY

After the end of the World War II some thousands of Armenians, mainly from the USSR, who had appeared in Germany, Austria, Italy, refused to be repatriated - being afraid of the repressions expecting them in the Soviet Union. Their biggest group in Stuttgart managed to organize the Armenian camp with self-government. For the solution of their problems and for moving to the countries with more favorable conditions, in 1947 on the initiative of George Martikyan the ANCHA (*American National Committee to Aid Homeless Armenians*) organization was created. Within some years it moved some thousands of displaced persons mainly to the USA, and also to Argentina, Brazil and other countries. Keeping their peculiar features, they became the part of the Armenian communities which already existed in these states. Under the conditions of the started cold war, the activity of ANCHA was criticised violently by the Soviet side, as well as by the wing of the Armenian diaspora adjoined to it.

¹²⁵ H. Zadoian, նշվ. աշխ., էջ 42: